

Архиепископ Ігор ІСІЧЕНКО (Харків)

КРЕАТИВНІ ВИМІРИ МУЧЕНИЦТВА В «ЧИТАННІ ПРО БОРИСА І ГЛІБА» ПРЕП. НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ

На тлі бурхливого сьогодення може згубитися непересічна дата в нашій національній історії – 1000-річчя мученицької смерти синів Володимира Великого, перших святих, канонізованих у Київській митрополії, – Бориса і Гліба, в хрещенні – Романа і Давида. Історія загибелі цих князів, що стали жертвами боротьби за київський престіл, була внесена до літопису (як вважав Олексій Шахматов, до Початкового літописного зведення¹ – близько 1015 р.).

Очевидно, що драматична загибель молодих князів, популярних серед русинів, мала неабиякий суспільний резонанс, бо пам'ять про неї з часом не згубилася, і сюжет мучеництва Бориса і Гліба закріпився в руській історичній свідомості. Але все-таки найважливішим чинником входження страсотерпців до числа архетипних образів національної пам'яті став провіденційний. Адже саме в роки початку державно-політичної кризи, започаткованої змаганням за Київ трьох синів Ярослава Мудрого 1072 р., відбувається перенесення мощів князів-мучеників до нової церкви, а їхня святість засвідчується численними чудами². Канонізація, здійснена, як можна здогадуватися попри брак документів, ще до кінця XI ст.³, була мотивована беззаперечними свідченнями святости Бориса і Гліба, водночас же й стимулювалася розкриттям у перебігу історії духовних вимірів такого незвичайного мучеництва, що на перший погляд видавалося ординарним виявом династичної боротьби.

¹ А. А. Шахматов. *История русского летописания*, т. 1. Санкт-Петербург: Наука 2002, с. 45–46.

² *Ипатьевская летопись* [=Полное собрание русских летописей, т. 2], изд. 2-е. Москва: Языки славянской культуры 2001, с. 171–172.

³ Борис и Глеб // *Православная энциклопедия*, т. 6. Москва 2003, с. 44–60; Анджей Поппэ. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // *Russia Mediaevalis*, т. 1. München: Wilhelm Fink Verlag 1973, S. 6–29; О. В. Творогов. Нестор // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 1: XI – первая половина XIV в. Ленинград: Наука 1987, с. 274–278; А. Н. Ужанков. Святые страсотерпцы Борис и Глеб: К истории канонизации и написания житий // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* (2000/2), с. 28–50; (2001/3), с. 37–49.

Досить давніми, зіпертими на текст «Сказання про Бориса і Гліба», є порівняння київських стратотерпців зі святим Вацлавом Чеським. Дослідження Надії Мілютенко вдало вводять історію мучеництва князів Бориса і Гліба в загальноєвропейський контекст культів правителів-мучеників, що його складають сюжети про загибель і посмертне прославляння королів Нортумбрії Едвіна (пом. 633) і його племінника Освальда (пом. 642), королів Східної Англії Едмунда (пом. 870) і Етельберта (пом. 787), конунга Олафа Норвезького (пом. 1030), королів Сигізмунда Бургундського (пом. 524) і Едуарда Англійського (пом. 978), чеського князя В'ячеслава (пом. 929/935), королів Кнута IV Данського (пом. 1086) та Еріка IX Шведського (пом. 1160), ярла Магнуса (пом. 1115), а також руських князів Ігоря Чернігівського (пом. 1147) та Андрія Боголюбського (помер 1174). Попри брак єдиної агіографічної моделі мучеництва правителів, Надія Мілютенко відзначає подібність їхнього вшанування⁴.

Коли наприкінці XI – на початку XII ст. преп. Нестор Печерський звертається до мартирологічного сюжету про Бориса і Гліба, конфлікт між династичними гілками княжого дому Рюриковичів набуває незворотнього характеру й переростає в структурну кризу. Печерський літописець в усіх трьох творах, пов'язаних з його іменем, прагне виявити духовні витoki цієї кризи та знайти її християнську альтернативу. «Повѣсть временных лѣтъ», концептуально важливим складником якої стає серед іншого сюжет про загибель Володимирових синів⁵, послідовно засуджує княжі чвари, виводячи їх із небажання коритися патріархальним засадам управління державою. Центральний персонаж «Житія преп. Феодосія Печерського» виявляє свою сповідницьку ревність, серед іншого, в мужньому осуді позбавлення київського престолу Ізяслава Ярославича, котрого преподобний вважав законним спадкоємцем. Він викриває Святослава Ярославича, «яко неправедна сътворивша, не по закону съдша на столѣ томъ [...] Сице и послѣди же вписа к нему епистолю велику зѣло, обличая того и глаголя: глас крове брата твоего въпіет в Богу, яко Авелева на Каина»⁶. У цьому контексті

⁴ Н. И. Милутенко. Святые Борис и Глеб и другие правители-мученики в Европе. // *Восточная Европа в древности и средневековье: Язычество, христианство, церковь*: Чтения памяти члена-корр. АН СССР В. Т. Пашуто: Тезисы докладов. Москва 1995, с. 38–41; Святые князья–мученики Борис и Глеб: Исследование и подготовка текстов Н. И. Милутенко. Отв. ред. Г. М. Прохоров. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко 2006, с. 15–39.

⁵ *Ипатьевская летопись* [=Полное собрание русских летописей, т. 2, изд. 2-е]. Москва: Языки славянской культуры 2001, ствп. 118–127.

⁶ Дмитро Абрамович, проф. *Києво-Печерський патерик* / вступ, текст, примітки. Київ 1931, с. 66, 67.

Несторова інтерпретація сюжету про князів-страстотерпців у його версії життя, «Чтеніи о Борисѣ и Глѣбѣ» виглядає цілком відповідною до виявлених у двох інших текстах етичних підходів.

Дуже істотним компонентом цієї версії, що відрізняє Несторове «Чтеніє» від сюжетно близьких агіографічних та літописних текстів, є вступний екскурс у споконвічну історію протистояння добра і зла, Бога і диявола⁷. Цей богословський вступ, попри свою схематичність, дуже чітко окреслює онтологічну перспективу мартирологічного сюжету. Гріхопадіння праотців, Каїнове братовбивство, ідолопоклонство, вбивство пророків, розп'яття Спасителя світу – перелічені епізоди концентруються довкола образу споконвічного опонента Творця, втіленого у видіння пророка Ісаї: «Ти ж сказав був у серці своєму: Зйду я на небо, повище зір Божих поставлю престола свого, і сяду я на горі збору богів, на кінцях північних, підіймуся понад гори хмар, уподібнюсь Всевишньому! Та скинений ти до шеолу, до найглибшого гробу!» (Ісаїя 14:13-15)⁸. До старозавітного тексту Нестор безпосередньо звертається, згадуючи диявола, зятятого ненависника добра, «иже бѣ рекл: Да створю престол свои на звѣздах, и сриновен бысть на землю»⁹. Гординя, що втілюється в жадобу правління світом, визначає механізми всіх деструктивних процесів, спрямованих на шкоду людині.

Альтернативою ж диявольському нестримному властолюбству виступає в онтологічній моделі Нестора безмежне Боже милосердя: «Ни ту ся Бог прогнѣва на создание свое нѣ милосердоваше о твари своей»¹⁰. Знаком цього милосердя стає місія пророків, а згодом – апостолів, покликаних застерігати світ від служіння злу, найвищим же тріумфом – прихід самого Божого Сина, який «смерти вкуси волею страстию своею и положен быст во гробѣ и сниде на ада и деръжаву его раздруши»¹¹. Зухвала гординя диявола долається жертовною любов'ю Христа і Його покірливим відкупительним стражданням.

У такій онтологічній перспективі загибель Володимирових синів звільняється від односторонніх інтерпретацій, обумовлених банальним контекстом

⁷ *Святые князья-мученики Борис и Глеб / исследование, подготовка текстов* Н. И. Милютенко, отв. ред. Г. М. Прохоров. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко 2006, с. 257–260.

⁸ *Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*, із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / перекл. Іван Огієнко. Українське Біблійне Товариство 2005, с. 776.

⁹ Сергій Бугославський, проф. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба*: Розвідка й тексти. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук 1928, с. 180.

¹⁰ Там само, с. 181.

¹¹ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 181.

династичних змагань. І Борис, і Гліб постають репрезентантами творчої сили Церкви, здатної обернути вразливу позицію непротивлення злу на лицарську чесноту в двобой світла й темряви. Чесноту, так містко й виразно сформульовану Апостолом народів: «Не будь переможений злом, але перемагай зло добром!» (Рим. 12:21)¹².

Візуалізуючи образи обох персонажів, Нестор оперує закладеним у текстотворчу модель контрастом «світло – темрява». Святі брати сяяли поміж Володимировими синами «свѣтящєся, акы двѣ звѣздѣ свѣтлѣ по средѣ темных»¹³. Коли старійшина міста знайшов тіло Гліба, «видѣв же святаго свѣтящєся яко молнии»¹⁴. На місці поховання Бориса і Гліба бачили вночі «овогда свѣщѣ, овогда столп огньн с небесѣ сущ»¹⁵. У зв'язку з відкриттям мощів страсотерпців Нестор нагадує євангельські слова про світильник, що його ставлять «на свічник, і світить воно всім у домі» (Мт. 5:15)¹⁶, й називає святих світильниками, яким годиться сяяти всім людям у храмі, «яко же бо сѣлнечныя луча сияюща, тако испущаета цѣлебныя дары всѣм вѣрным»¹⁷. Саме так, «акы ангелом»¹⁸, сяють обличчя відкритих до прославлення мучеників. Неземне світло позначає явлення Бориса і Гліба ув'язненим¹⁹. А серед чуд, вчинених святими, є й повернення зору сліпому: «прозрѣти его створиста»²⁰. Прославляючи князів-мучеників наприкінці «Чтенія», Нестор називає їх «свѣтълами неугасающими и солнца свѣтлѣйшими», котрі «нощ же и день не оскудѣвая, свѣт посѣщая тѣмныя»²¹.

Натомість Святополк, коли «вложи зло си враг в сердце его», наказує слугам, посилаючи їх убити Бориса: «Нападше на него, нощию погубите его»²². І по смерті Святополка його бачуть «в мрацѣ суща»²³.

Сфера дії Святополка як знаряддя князя темряви – ніч, п'їтьма, безплідний простір, що ховається від креативної, життєдайної сили Сонця правди. В цьому семіотичному просторі інтенційність приречена перетворюватися на нищівну силу, що протистоїть самому буттю. Прагнення Святополка

¹² Біблія, с. 1264.

¹³ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 183.

¹⁴ Там само, с. 194.

¹⁵ Там само, с. 196.

¹⁶ Біблія, с. 1071.

¹⁷ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 197.

¹⁸ Там само, с. 197–198.

¹⁹ Там само, с. 200.

²⁰ Там само, с. 205.

²¹ Там само, с. 206.

²² Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 188.

²³ *Святые князья-мученики Борис и Глеб*, с. 376.

узурпувати владу нездатне перетворитися на імпульс розвитку – воно обертається смертю, спустошенням, зрештою, – самознищенням і пориненням самого персонажа в морок смерті.

Позірний парадокс сюжету, акцентований у Несторовому «Чтені», - протиставлення активності Святополка позірної бездіяльності, апатичності героїв. Святополк квапиться захопити батьків престіл, розшукує братів, посилає навздогін убивць. Натомість і Борис, і Гліб відмовляються не лише від протидії опонентові, але й від втечі, усуваються від дії, завмирають, поринаючи в молитву, в найдраматичнішу мить передчуття смерті. Поземній експансії темряви вони протиставляють простовисне піднесення до джерела світла.

Внутрішні боріння Бориса і Гліба, їхнє молитовне стояння перед Богом розкриваються як лицарський герць, у якому воїни світла долають спокуси темних пристрастей. Борис і зображується як воїн, переможець, посланий Володимиром рятувати «люди от супротивящихся ему поган»²⁴. Вороги тікають перед його наближенням: «бѣжаша не дерзнуша стати противу блаженному»²⁵. Віддані Борисові дружинники, «бѣ бо их до 8 тысяч вси же во оружии»²⁶, спонукають його до збройного опору узурпаторові. Але він не хоче вірити попередженням про замах, відмовляється вживати силу чи навіть тікати в іншу країну, заявляючи: «уне есть мнѣ одному умрети, нежели толику душъ»²⁷.

Таким чином Нестор акцентує христологічний характер Борисової самопожертви: померти самому за спасіння всіх. Символічно, що, зустрічаючи убивць, князь читає утрєню: шестопсалміє, з якого цитується початок 3-го псалма²⁸, недільне Євангеліє. Борис обирає жертвну смерть з Христом, і ранкове богослужіння знаменує його прилучення до світланку вічного життя, що засвідчують передсмертні слова, остання фраза яких буквально цитує перше й останнє з семи слів Спасителя на хресті: «Владыко, отдаи же им грѣховъ»²⁹ – пор. Лк. 23:34³⁰ та «В руцѣ Твои предаю дух мой»³¹ – пор. Лк. 23:46³². Свідома самопожертва стає перемогою над власною слабкістю, над спокусами участі в збройному протистоянні.

²⁴ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 191.

²⁵ Там само, с. 187.

²⁶ Там само, с. 189.

²⁷ Там само, с. 189.

²⁸ Там само, с. 190.

²⁹ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 191.

³⁰ *Біблія*, с. 1177.

³¹ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 191.

³² *Біблія*, с. 1177.

Молодший і позбавлений харизми успішного полководця Гліб спершу тікає від небезпеки. Але, коли його вже наздоганяє човен із ворогами, він перемагає страх смерти, відсилає геть своїх захисників, «да нѣ како и тых погубят и пролиють кровь неповинну»³³, і молиться словами псалма (Пс. 34:1–6)³⁴. Христологічний складник образу святого акцентується порівнянням його вбивці повара зі зрадником Юдою, а самого Гліба – з «ягнятком безголосим» («акы агня незлобиво»³⁵, пор. Діян. 8:32³⁶; Ісаїя 53:7–8³⁷). У своїй загибелі князь єднається з самим Христом, «Агнцем Божим, що на Себе гріх світу бере» (Ін. 1:29)³⁸.

Добровільне страждання героїв інтерпретується як творчий акт, завдяки якому мученик відкриває для себе перспективу вічного світла й осяває цим світлом довколишній простір, не обмежений часом його життя. Очевидно, що в цьому світлі прихід «христолубивого книжника»³⁹ Ярослава Володимировича на київський престіл постає перемогою справедливості, а відкриття ним мощів молодших братів – знаком входження й самого князя в сакральний простір: «бѣ муж тѣ и правѣден, и тих, ходяи в заповѣдех Божиих»⁴⁰.

Не менш цікава й ретроспективна лінія сюжету, яка дозволяє залучити до історії загибелі святих їхнього батька, Володимира Святославича. Як неодноразово відзначалося⁴¹, Нестор-агіограф ще не використовує свято-андріївської легенди, акцентуючи особисту місію Володимира в навіренні Русі до Христової віри. Ініціальна роль, відведена в «Повѣсти временных лѣт» апостольській проповіді⁴², належить у «Чтеніи» чудовному покликанню Володимира Богом: «явленіє Божие быти ему крѣстьяну створи же»⁴³. Залучення князя до осяяного Божою присутністю спасительного простору Церкви, неба на землі, перетворює і його на джерело світла, котре відбивають «двѣ звѣздѣ

³³ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 192.

³⁴ *Біблія*, с. 628.

³⁵ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 193.

³⁶ *Біблія*, с. 1223.

³⁷ Там само, с. 820.

³⁸ Там само, с. 1180.

³⁹ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 201.

⁴⁰ Там само, с. 194.

⁴¹ В. К. Зиборов. *О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета 1995, с. 92–96; *Святые князья-мученики Борис и Глеб*, с. 253.

⁴² *Ипатьевская летопись*, ствп. 6–7.

⁴³ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*, с. 183.

свѣтлѣ», Борис і Гліб⁴⁴. Обидва мученики акумулюють у собі креативні інтенції батька й виносять його апостольську місію на новий рівень – свідомої жертви за ближнього.

Відкупительну ціну цього добровільного зречення себе, а радше його нестачі, засвідчив досвід історичних втрат і поразок: від княжих чвар Несторової доби через драму Руїни та поразку визвольних змагань аж до сучасних амбітних протистоянь в українському політикумі. Оригінальність прп. Нестора як агіографа чи не найбільше виявляється в піднесенні подвигу мучеництва до рівня визначального онтологічного чинника, світлої творчої сили, здатної протистояти руйнівній дії духів темряви, що несуть народові фатальне порізнення й братовбивство. Дару, «егоже дарова от вѣка угодником» Бог, «иже помиловавы низведе ны от тьмы ко свѣту»⁴⁵. І на нашій важкій дорозі від темряви братоненависницьких ідеологій до просвітленого братньою любов'ю досвіду національної солідарності креативний потенціал подвигу Бориса і Гліба щодалі більше відкриває свою неперехідну актуальність.

⁴⁴ Сергій Бугославський. *Україно-руські пам'ятки*.

⁴⁵ Там само, с. 184.